

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
магістра

з теми: «Геополітичні умови розвитку Української козацької держави за часів гетьманування Богдана Хмельницького»

Виконав: студент 2 курсу Істб1-М17з групи
Напряму підготовки 014 Середня освіта
(Історія)
Бугерчук Дмитро Михайлович

Керівник: **Кліщинський П. В.**, кандидат
історичних наук, ст. викладач кафедри історії
України

Рецензент:

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Історіографія проблеми та джерела.....	7
1.1. Історіографія проблеми.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	13
1.3. Методи дослідження.....	16
Висновок до 1 розділу.....	18
Розділ 2. Українсько-кримський військово-політичний союз.....	19
2.1. Передумови виникнення українсько-кримського союзу.....	19
2.2. Військово-політична співпраця козацької України та Кримського ханства на першому етапі Національної революції (1648 – 1652 рр.).....	22
2.3. Українсько-кримські стосунки після 1653 рр. Розрив військово-політичного союзу.....	36
Висновок до 2 розділу.....	45
Розділ 3. Українсько-польські відносини за гетьманування Богдана Хмельницького.....	46
3.1. Дипломатичне протистояння гетьмана Богдана Хмельницького з Річчю Посполитою 1648-1651 рр.....	46
3.2. Політика гетьмана щодо Речі Посполитої в умовах погіршення геополітичного становища козацької України (до 1657 року).....	62
Висновок до 3 розділу.....	69
Розділ 4. Стосунки з Москвою.....	70
4.1. Становлення українсько-російських стосунків з початком Української національної революції середини XVII ст.....	70
4.2. Дипломатія уряду Богдана Хмельницького в процесі підготовки та укладення Переяславсько-Московського договору 1654 р.....	74
4.3. Взаємовідносини між Чигирином та Москвою в постпереяславський період. Причини загострення українсько-московських стосунків.....	78
Висновок до 4 розділу.....	86
Висновки.....	87
Джерела і література.....	93

ВСТУП

XVII ст. в історії України є періодом надзвичайно складним в сенсі внутрішньо- та зовнішньополітичних процесів, що відбувалися на теренах земель українського народу. Фактично, більш насиченого періоду у вітчизняній історії важко знайти. Саме на цей час припала чергова грандіозна спроба українського народу здобути незалежність та витворити національну державу. Це був час, пов'язаний з діяльністю козацтва, очолюваного такими визначними козацькими ватажками, які постали не лише в якості талановитих воєначальників, а й, насамперед, - державних діячів. Це був час, коли на українських землях спалахнула Національна революція, результатом якої стало визволення значної частини України від польсько-шляхетського панування та творення Української держави під назвою Військо Запорозьке. Творцем її, по праву, можна вважати великого українського гетьмана Богдана Хмельницького. Саме він сформував основні положення української державної ідеї та змусив значні маси українського народу виступити на боротьбу за її реалізацію. Українська держава формувалася в надзвичайно складних геополітичних умовах. Геополітична ситуація, в якій опинилася козацька Україна в середині XVII ст., була одним з визначальних факторів, що впливали на розвиток політичних, військових, соціально-економічних процесів в Україні. Боротьба між державами-сусідами за вплив на український уряд визначала значною мірою і політику українських гетьманів, як Богдана Хмельницького, так і його наступників.

Фактично, в цей час Україна опинилася в своєрідному "трикутнику смерті" (Польща, Московська держава й Кримське ханство, за яким стояла могутня Порта), коли жодна зі сторін не була зацікавлена в існуванні могутньої держави на українських землях. Відтак козацька Україна була практично позбавлена шансів на незалежне життя. У таких умовах перед українським керівництвом на перший план виступала проблема стосунків з сусідніми державами, оптимальний варіант яких міг гарантувати відносну стабільність і всередині козацької України. Гетьман змушений був шукати шляхів для

реалізації своєї програми. Ці шляхи полягали у лавірування між різними силами, які й визначали політичний клімат в регіоні Центральної та Південно-східної Європи, у пошуку компромісів та укладенні довгострокових або ситуативних військово-політичних союзів. Відтак, у цей час маємо низку міжнародних угод, коаліцій, в яких фігурували такі країни як Московська держава, Швеція, Трансільванія, Молдавія, Валахія, Османська імперія та Кримське ханство. Вони зіграли в ході Української революції середини XVII ст. надзвичайно помітну роль. Без всебічного дослідження особливостей стосунків українського гетьманського уряду з Кримським ханатом, урядами Польщі та Московської держави не можна змалювати цілісну картину розвитку Української національної революції XVII ст. та міжнародних відносин в регіоні Центральної та Східної Європи.

Сьогодні дедалі активніше українськими та зарубіжними істориками досліджуються різноманітні питання, пов'язані з історією Української національної революції XVII ст. Інтерес до цієї проблематики пояснюється кількома причинами. По-перше, це наявність великої кількості «білих плям» в дослідженні цього періоду історії, що пов'язується з тривалою заідеологізованістю історичної науки (панування в радянській історіографії міфу про Переяслав, тенденційна характеристика окремих діячів історії України, замовчування процесу українського державотворення, спрощений погляд, а той свідоме перекручування діяльності одного з найвизначніших діячів України середини XVII ст. – гетьмана Богдана Хмельницького). По-друге, сьогодні неабиякий інтерес викликають питання українського державотворення, що пояснюється схожістю сучасних суспільно-політичних процесів в Україні з минулим історичним досвідом українського народу. По-третє, сучасні науковці з відкриттям раніше недоступних архівів, виданням заборонених радянськими ідеологами праць визначних істориків минулого отримали небувалу нагоду здійснювати наукові пошуки, оприлюднювати їх результати.

Окреслені моменти й визначають **актуальність** магістерської роботи.

Звичайно, ми розуміємо, що зовнішньополітична діяльність українського гетьманського уряду часів Богдана Хмельницького була надзвичайно різнобічною та передбачала широке коло контактів з іноземними державами, метою яких було забезпечення становлення Української держави. Відтак, До сфери зовнішньополітичних інтересів тогочасного Гетьманату належали Османська імперія та Кримське ханство, Швеція, Московія, Придунайські князівства та, попри триваючу війну, Річ Посполита. Через жорстке обмеження обсягу роботи ми не можемо зупинитися на всіх напрямках зовнішньої політики українського гетьманського уряду, тому зупинимося лише на основних, які проявилися саме в 1648 – 1657 рр., це Крим, Річ Посполита та Московія.

Об'єктом дослідження є зовнішня політика уряду гетьмана Б. Хмельницького, спрямована на створення сприятливих міжнародних умов для становлення української козацької держави Війська Запорозького.

Предметом дослідження є розвиток українсько-кримських, українсько-польських та українсько-російських стосунків в період гетьманування Богдана Хмельницького.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1648 р., коли розпочалося повстання під керівництвом Богдана Хмельницького, яке розпочало Українську національну революцію середини XVII ст. і коли розпочалася активна дипломатична діяльність Богдана Хмельницького, до 1657 р., коли завершується гетьманування Богдана Хмельницького.

Метою дослідження є об'єктивне з'ясування суті міжнародної політики гетьмана Богдана Хмельницького та аналіз її головних напрямів – кримського, польського та російського.

Для досягнення поставленої мети передбачається розв'язання наступних **завдань**:

- охарактеризувати основні джерела та історіографію проблеми;
- проаналізувати основні завдання зовнішньої політики Української козацької держави часів гетьманування Богдана Хмельницького, виокремити основні її напрями;

- визначити причини появи українсько-кримського альянсу на початковій стадії національно-визвольної війни українського народу проти польського панування та особливості розвитку стосунків з Кримом протягом 1648 – 1657 рр.;
- проаналізувати хід українсько-польських дипломатичних стосунків та завдання української дипломатії в сенсі відносин з Річчю посполитою;
- прослідкувати перебіг українсько-московських відносин напередодні та після укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р., особливості політики гетьмана, спрямованої на збереження суверенітету Війська Запорозького.

Елементи наукової новизни дослідження полягають в тому, що воно є спробою на рівні магістерської роботи проаналізувати динаміку розвитку зовнішньополітичної діяльності козацької України періоду гетьманування Богдана Хмельницького, визначити їх етапи та дослідити вплив політики Кримського ханства, Польщі та Московії на хід Української національної революції середини XVII ст.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що її матеріали, основні висновки й положення корегують й уточнюють існуючі знання з ряду питань історії Української національної революції XVII ст. та історії міжнародних відносин в Центрально-Східній Європі середини XVII ст. Водночас, вони можуть бути використані для підготовки, посібників, лекцій і спеціальних курсів з історії України та історії міжнародних відносин у вищих навчальних закладах, а також для підготовки тематичних занять в загальноосвітніх школах.

Структура роботи визначається метою та завданням дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, восьми параграфів, висновків, списку літератури і джерел.

ВИСНОВКИ

У результаті Української національної революції середини XVII ст. уже наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XVII ст. на відвойованій в Польщі території України (Чернігівське, Київське, Брацлавське воєводства, а також Летичівський повіт Подільського воєводства) було ліквідовано владу Речі Посполитої, знищено шляхетське землеволодіння та польську систему господарювання (фільварково-панщинну), відбулося утвердження нових органів влади, полково-сотенного адміністративного устрою, козацького судочинства. Фактично на цих землях постала нова держава з власною політикою, перспективами, амбіціями. Вигідне географічне розташування (в центрі Європи, на перехресті торговельних шляхів та політичних впливів) перетворювало козацьку Україну на впливового фігуранта європейської політики.

Великим гетьманом Богданом Хмельницьким було сформульовано основні положення державної ідеї, яка передбачала звільнення всіх етнічних українських територій з-під влади Речі Посполитої та поширення на них державного суверенітету Війська Запорозького. Великий інтерес український гетьманат проявляв і до білоруських земель, де також розпочалися подібні процеси й відбувалося формування козащини. Фактично, це вело до становлення в центрі Європи держави, однієї з найбільших за територією, з надзвичайно вигідними геополітичними можливостями та значним військовим потенціалом. Фактично, козацька Україна в цей час перетворюється з невідомої, занедбаної східно-кресової провінції Речі Посполитої у потужну та незалежну політичну силу, яка змушувала з собою рахуватися всіх учасників східноєвропейського міждержавного співробітництва. Це стосувалося не лише найближчих – Москви, Порту, Ханату, Речі Посполитої, Молдавії, Валахії, Бранденбургу, Швеції, а й більш віддалених – Австрії, Франції, Англії.

У сфері активної зовнішньої політики гетьманського уряду Богдана Хмельницького перебували Крим та Османська імперія, придунайські

князівства, Швеція, Московська держава, формувалися передумови для розвитку стосунків з Австрією, Англією.

Серед головних зовнішньополітичних завдань українського гетьманського уряду було забезпечення самого існування держави та створення зовнішньополітичних та мілітарних передумов для реалізації української державної ідеї. Як головну умову цього, Хмельницький розглядав переможне завершення війни проти Польщі, наслідком якої мало стати відвоювання Західного Поділля, Волині та Галичини.

У той же час геополітичне становище України, яке з одного боку, сприяло зростанню впливу українського чинника на міждержавні відносини в Центрально-Східній Європі, водночас створювало значні проблеми для українського уряду в сенсі здійснення державотворчих процесів. Зважаючи на незацікавленість сусідів у сприянні українцям у державотворчому процесі, на нашу думку, такий проект мав шанси на реалізацію лише за умови постійної гри на суперечностях між сусідніми державами (насамперед Польщею, Росією та Кримом).

Саме ця обставина змушувала українських гетьманів (і не лише Богдана Хмельницького) на шляху державотворення намагатися заручитися підтримкою відразу кількох європейських монархів. Фактично, опроводилася політика встановлення полівасалітетних стосунків (укладення угод про протекцію відразу з кількома державами). Це, на думку, Хмельницького зменшило б небезпеку того, що козацька Україна, потрапивши в залежність однієї з держав, втратила б свій суверенітет. Відтак, виявом такої політики стали активні і жваві стосунки гетьманського уряду з багатьма європейськими країнами.

Проте, за часів гетьманування Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.) серед багатьох векторів зовнішньої політики Війська Запорозького, все ж виділялося три основних – це Крим, Польща та Росія.

Українсько-кримські стосунки мали давню історію, яка складалася не лише з протистояння. У ній були моменти активної військової та політичної співпраці. Перші спроби створення військового союзу з Кримом українським козацтвом були здійснені в 20-х рр. XVII ст.

У 1648 р., коли на українських землях спалахнуло полум'я національної революції, коли відбулися перші грандіозні перемоги українського війська над поляками, саме в цей час відбулося становлення військово-політичного союзу козацької України з Кримським ханством.

Укладаючи союзну угоду з Кримом, Б.Хмельницький переслідував кілька цілей: по-перше, він цим самим нейтралізував можливий антиукраїнський союз між Кримом та Польщею; по-друге, він отримував так необхідну для здійснення наступальних операцій кінноту, одну з найсильніших на той час.

Протягом 1648-1653 рр., без перебільшення, важливу роль в ході Національно-визвольної війни українського народу відігравав українсько-кримський військово-політичний союз. Саме участь татар часто була тим чинником, який вирішував результат битв. Кримські загони спричинилися до славетних перемог українського війська під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького (Жовті Води, Корсунь, Пилявці, Батіг).

У той же час, союз з Кримом створював для гетьмана ряд проблем, з якими він мусив рахуватися. По-перше, незважаючи на положення договору 1648 р. та щедрю оплату кримської допомоги польським полоним, татари чинили грабежі та брали ясир з українських земель. По-друге, що проявилось вже під Зборовом і призвело до катастрофи під Берестечком, це незацікавленість хана в остаточній поразці Польщі. Крим виявив інтерес до збереження рівноваги сил між противниками та взаємне їх послаблення. Розуміючи це, гетьман в першій половині 50-х рр. XVII ст. вів пошуки альтернативи союзу з Кримом. На цей час він намагається, зігравши на протиріччях між Москвою, Туреччиною, Польщею та Кримом, втягнути якусь з великих держав у війну проти Польщі. При цьому він не розглядав можливості юридичного оформлення протекції когось з них щодо козацької України.

Жванецька кампанія та укладення Кам'янецького польсько-кримського договору означало розрив союзу між козацькою Україною та Кримським ханством. При цьому взаємини між ними і надалі суттєво впливали на хід військово-політичних процесів в регіоні. Кримський уряд в цей час намагався

не допустити українсько-російського зближення, а після укладення українсько-російського союзу в 1654 р. – розриву його.

Політика уряду гетьмана Богдана Хмельницького щодо Польщі пройшла декілька етапів. На першому, який тривав до першої половини 1649 р., гетьман намагався добитися визнання польським керівництвом автономного статусу козацького регіону в складі Речі Посполитої. На це мали вплив декілька чинників: по-перше, значна частина українського козацтва, особливо старшина, у своїй свідомості зберігали ставлення до Речі Посполитої як до спільної батьківщини. По-друге, на цей час самим гетьманом ще не було сформовано основні положення державної ідеї, зокрема стосовно становлення України як цілком незалежної держави.

На другому етапі українсько-польських стосунків (1649 – 1653 рр.). під тиском зовнішніх обставин (політика Криму) Хмельницький змушений був дбати про збереження суверенітету Війська Запорозького на відвойованій території. Погіршення зовнішньополітичного та внутрішнього становища козацької України змушувало гетьмана йти на поступки (Зборівський і Білоцерківський договори) та шукати підтримки з боку третіх країн (активна молдавська політика, апелювання до Туреччини, спроби заручитися підтримкою Москви). Проте Батозька перемога 1652 р. фактично зафіксувала утвердження незалежності козацької України.

Третій етап українсько-польських стосунків періоду гетьманування Богдана Хмельницького припадає на 1654 – 1657 рр. Він пов'язаний зі створенням військово-політичного союзу між Військом Запорозьким та Москвою, який став юридичним підтвердженням незалежності козацької України, а також новим спалахом війни з Польщею (до війни долучилася і Москва). У цей час головним завданням для Польщі залишалось утихомирення України та повернення втрачених територій. У своїй політиці щодо козацької України польський уряд намагався поєднувати політичні та силові методи. Часто їх застосування залежало від того, хто мав на той час більший вплив на короля – «партія війни» чи «партія миру». Часто відбувалося одночасне

проведення військових акцій і здійснення дипломатичних дій, спрямованих на те, щоб під тиском перших, змусити гетьманський уряд до поступок.

Насамкінець, третій напрям зовнішньої політики українського гетьманського уряду Богдана Хмельницького становили стосунки з Московською державою.

Дипломатичні контакти між гетьманатом та московським керівництвом відбувалися з самого початку антипольського повстання в Україні. Зміст прохань гетьмана зводився до отримання з боку Москви військової допомоги проти Польщі. Проте, довгий час Москва не наважувалася надати допомогу Війську Запорозькому, боячись вступити у відкритий військовий конфлікт з Річчю Посполитою. Виступаючи противником незалежної України... дотримувалася у 1648 – 1652 рр. тактики виснажування козацької держави й Речі Посполитої». Лише реальна загроза поразки Української держави після оформлення польсько-кримського антиукраїнського альянсу та провалу молдавської політики Б.Хмельницького, а також можливість прийняття козацькою Україною турецької протекції змушують московське керівництво до рішучих дій.

З початку 50-х рр. XVII ст., коли Москва починає розглядати можливість війни з Польщею. Однозначно, російське керівництво виношувало свої політичні плани, які йшли в ракурсі політики Росії спрямованої на здобуття першості в регіоні Центрально-Східної Європи. Відтак, наприкінці 1653 року, після численних спроб української дипломатії, Московська держава погодилася на протекцію над Україною.

Переяславсько-Московська угода 1654 р. жодною мірою не виправдала сподівання українського гетьмана. Вона не забезпечила Військо запорозьке надійним союзником, який надав би вирішальну допомогу для перемоги над Польщею та визволення всіх етнічних українських земель. Натомість у стосунках між Чигирином та Москвою намітилося ряд гострих питань, що були пов'язані з різним розумінням московським і українським керівництвом суті та перспектив українсько-московської угоди.

Москва намагалася поступово обмежити повноваження гетьманської влади і виношувала плани заміни козацької адміністрації воєводською системою управління. Інтереси також зіткнулися навколо питання підпорядкування визволених українських та білоруських земель, які Москва хотіла прибрати до своїх рук.

Апогей цих суперечностей припав на період осені 1656 р., коли Москва всупереч інтересів Війська Запорозького пішла на підписання перемир'я з Польщею, що зафіксувало порушення нею умов угоди з Україною 1654 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип В. В. Пратца, 1878. Т.10. 398 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. Ф. Елеонского и К⁰, 1889. Т.14. 902 с.
3. Величко С.В. Літопис. Київ : Дніпро,1991. Т. 1. 369 с.
4. Величко С.В. Літопис. Київ : Дніпро,1991. Т. 2. 642 с.
5. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т. Москва : Изд-во АН СССР, 1954. Т. 2. 534с.
6. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т. – Москва : Изд-во АН СССР, 1954. Т. 3. 644 с.
7. Две неизвестные грамоты из переписки царя Алексея Михайловича с гетманом Богданом Хмельницким в 1656 г. // Славянский архив. 1958. С. 81-82.
8. Документи Богдана Хмельницького 1648 – 1657. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 739 с.
9. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. Київ : Наукова думка, 1954. 828 с.
10. Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655-1656) : Документы, исследование. Москва : Наука, 1994.
11. Заборовский Л. В., Захарьина Н. С. Религиозный вопрос в польско-российских переговорах у дер. Немежа в 1656 г. (предыстория) // Славяне и их соседи. 1991. Вып.3. С. 157-170.
12. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ : Т-во "Знання" України, 1992. 192 с.
13. Літопис Самовидця . Київ : Наукова думка, 1971. 205 с.

14. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів. Ф.П. Спр. 15425-15487. Стовбці Посольського приказу. Кримські справи.
15. Софонович Феодосій. Хроніка з літописів стародавніх. Київ : Наукова думка, 1992. 333 с.
16. Українська суспільно-політична думка. Переклади текстів XVI—XVII ст. // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. К., 2001. Т. 2. URL : <http://litopys.org.ua/suspil/sus89.htm>
17. Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького. URL : [http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um 1/Dokumenty/1-fedoruk%20yaruslav. Htm](http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um%201/Dokumenty/1-fedoruk%20yaruslav.htm)

Література:

18. Антонович В.Б. Коротка історія Козаччини. Київ :Україна, 2004. 304 с.
19. Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50 – 70-ті роки XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 299 с.
20. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Київ : Час, 1993. 656 с.
21. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. Київ : Смолоскип, 2003. С. 294-425.
22. Брехуненко В. Московська держава і козацько-татарський союз 1624-1629 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. С. 66-84.
23. Газін В. Зовнішня політика гетьманського уряду України в першій половині 60-х рр.. XVII ст.: спроби відновлення єдності держави // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. С. 219-234.
24. Галенко О. Дипломатія Кримського ханату (середина XV ст. – 1783) // Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Комарніцький, М. В. Кірсенко та ін. під ред.. В. А. Смолія. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. С. 208-263.

- 25.Гебеи Ш. Трансильванско-русские отношения в XVII в. URL : [www.russtudies.hu/ File/06 Gebei-OR_kesz_jav.hdf](http://www.russtudies.hu/File/06_Gebei-OR_kesz_jav.hdf).
- 26.Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ : Вища школа, 1994. 539 с.
- 27.Горобець В.М. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ : Критика, 2007. 463 с.
- 28.Горобець В. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр.. XVII ст. : впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесів // Український історичний журнал. 2005. №2. С.16-47
- 29.Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. Київ : Інститут історії України, 2001. 533 с.
- 30.Горобець В .М. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. 2000. №1. С. 32-44.
- 31.Горобец В. Украинско-российские отношения и политико-правовой статус Гетьманщины (вторая половина XVII – первая четверть XVIII века). URL : [http:// litopys.org.ua / vzaimo / vz 07. htm](http://litopys.org.ua/vzaimo/vz07.htm).
- 32.Греков И. Б. Из истории совместной борьбы Украины и России за осуществление решений Переяславской Рады (1657-1659 гг.) // Воссоединение Украины с Россией 1654-1954. Москва, 1954. С. 307-356.
- 33.Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 8. 856 с.
- 34.Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 9. Ч. 1. 880 с.
- 35.Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 9. Ч.2. 776 с.
- 36.Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1998. Т. 10. 408 с.
- 37.Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Київ, 1990. 524 с.

38. Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Київ : Варта, 1995. С. 254-284.
39. Дещинський Л. Є., Панюк А. В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність: ч.і. Навчальний посібник. Львів : Видавництво «Бескид Біт», 2002. 224 с.
40. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. 576 с.
41. Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Москва : Наука, 1981. 180 с.
42. Зінченко А. Л. Історія дипломатії від давнини до нового часу. Навчальний посібник. Київ : (б.в.), 2005. 560 с.
43. Історія українського козацтва. Нариси в 2-х томах. Т. 1. Київ : Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2006. 799 с.
44. Из истории Крымского ханства. URL : <http://turkolog.narod.ru/info/crt-24.htm>
45. История Русов или Малой России. Москва : Университетская тип., 1846. 261 с.
46. Калакура Я. Українська історіографія. Київ, 2004. 496 с.
47. Колодзейчик Д. Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. Санкт-Петербург : Издательство «Скиф», 2004. С. 83-85.
48. Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів. Київ : Україна, 1991. 493 с.
49. Костомаров М. Руїна. Гетьманство Івана Виговського та Юрія Хмельницького // Костомаров М. Історичі монографії. Тернопіль : Друк. І. Павловського, 1891. Т.6. 234 с.
50. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів : Світ, 1990. 408 с.
51. Крип'якевич І. П. Історія України. Львів : Світ, 1990. 520 с.
52. Липинський В. Україна на переломі 1657 – 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті// Твори.

- Філадельфія : Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. Т. 3. 346 с.
- 53.Маркевич Н. История Малороссии. Москва : Тип. Августа Семена, 1842. Т. 2. 673 с.
- 54.Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.). Київ : Освіта, 1995. 192 с.
- 55.Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дніпропетровськ : ВПОП "Дніпро", 1996. 262 с.
- 56.Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами во второй половине XVII века // Исследования по истории эпохи феодализма. Москва : Наука, 1994. 223 с.
- 57.Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р. // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Київ : Смолоскип, 2003. С.156-220.
- 58.Пепа В. Що думала Хмельницького голова? //Україна. 1992. № 3-4.
- 59.Пріцак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Вип. 2, т. 3. Київ, 1993. С. 177-192.
- 60.Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654-1667. Менск : Навука і тэхніка, 1995. 144 с.
- 61.Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. Москва : Наука, 1987. 170 с
- 62.Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. Київ : Вид-во «Україна», 1991. 253 с.
- 63.Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург : Университетская типография в Казани, 1887. 772 с.
- 64.Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Київ : Либідь, 1993. 504 с.

- 65.Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б.Хмельницького (1648 – 1657 рр.) // Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Комарніцький, М. В. Кірсенко та ін. під ред.. В. А. Смолія. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. С.107-162.
- 66.Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст. Київ, 1992. 41 с..
- 67.Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 352 с.
- 68.Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція 1648 - 1676 рр. крізь призму століть // Український історичний журнал. 1998. №3. С. 3-12.
- 69.Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. : проблеми, пошуки, рішення. Київ : Вид-во Інституту Історії НАН України, 1999. 107 с.
- 70.Степанков В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648-1654 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 4. Київ, 2004. С. 223-236.
- 71.Степанков В. С. Програма державного будівництва Богдана Хмельницького // Вісник АН України. 1991. № 10;
- 72.Степанков В. С. Переяславська рада 1654 року: ухвала і наслідки // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2003. Т. 11. С. 58-69.
- 73.Степанков В. С. Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648 – 1654 роках // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 21-37.
- 74.Степанков В. С. Б.Хмельницький і проблеми державності України // Український історичний журнал. 1991. №9. С. 115-126.

75. Степанков В. С. Жванецька кампанія Б.Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень-грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. Кам'янець-Подільський, 1996. Т.2. С. 5-17.
76. Степанков В.С. Уроки державотворення. Актуальні проблеми Української національної революції 1648-1676 років // Війни і мир / За загальною редакцією Л. Івшиної. Видання перше. Київ : День, 2004. С. 89-90.
77. Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х – 70-х роках XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 364 с.
78. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Б.Хмельницького і формування його політичної програми (1648 - серпень 1649 рр.). – Львів, 1993. Львівські історичні праці. Дослідження, вип.1. 68 с.
79. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654 – 1657. Частина 1: 1654 рік. Львів : „Місіонер”, 1996. 262 с.
80. Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654-1656) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Київ : Смолоскип, 2003. С.796-861.
81. Флоря Б.Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого. URL : <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/florja.htm>.
82. Хоткевич Г. Два гетьмани. Київ, 1991. 107 с.
83. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. 518 с.
84. Чухліб Т. «З козацьким народом стояли спільно...». URL : <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=1098>
85. Чухліб Т. Концепція полівасалітетної підлеглості Б.Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ : Інститут історії НАН України, 2003. С.146-173;
86. Шевчук В. Козацька держава. Київ : Абрис, 1995. 392 с.

87. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Київ : Наукова думка, 1990. Т. 2. 560 с.
88. Яковенко Н. Нариси Історії України: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. URL : <http://www.vesna.org.ua/txt/yakovenkon/znaid/r5-1.html>
89. Яковлів А. Українсько-Московські договори в XVII - XVIII віках // Український історичний журнал. 1993. №4-6. С. 110-117.
90. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. Київ : Основи, 1998. 447 с.
91. Яковлева Т. Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. // Український історичний журнал. 2003. №2. С. 76-87.
92. Ярошенко А. Б. Хмельницький і його роль в історії України. Київ : Держполітвидав. УРСР, 1950. 73 с.
93. Kubala L. Wojna szwecka w roku 1655 i 1656. Szkiców historycznych. Serya IV. Lwów : H. Altenberg, G. Seueart, E. Wende i SP, 1913. 495 s.
94. Wójcik Z. Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648 – 1699) // Historia dyplomacji polskiej. T. II (1572 – 1795) / pod red. Zbignewa Wójcika. Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1982. S. 163-330.
95. Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. Warszawa : PWN, 1959. 281 с.
96. Wójcik Z. Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku // Polska służba dyplomatyczna XVI – XVIII wieku / Studia pod red. Zbignewa Wójcika. Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1966. S. 257-368.